

Az első nyelvi fordulat Magyarországon

A strukturalista szemlélet megjelenése
az irodalomtudományban

1. Megérkezik a strukturalista szemlélet Magyarországra

A strukturalizmus magyarországi története a hatvanas években kezdődik, amikorra érezhetően lazult a diktatúrának a tudományos és egyetemi struktúrák feletti kontrollja. Szemben az ötvenes évekkel, amikor – mint Abádi Nagy Zoltán írja – „ezrével, majd tízezzel semmisítik meg a könyveket, folyóiratok (közük tudományos folyóiratok) 20-30 évfolyamát, a könyvtárak »megtisztításának«, »defaszálásának« ürügyén”,¹ bezúvva többek között Németh László, Szerb Antal, Camus és Hemingway műveit – már nem voltak könyvbezúvások és egyetemi elbocsátások, és a korábban Szegeden és Debrecenben likvidált „nyugati” tanszékek (angol, francia, német, olasz) lassan újra működni kezdtek. A hatvanas években megint lehetővé vált az elmélyedt munka – szemben az ötvenes évekkel, amikor – mint Abádi Nagy fogalmaz – „az ideológiai környezet nem tette lehetővé, hogy maradandó eredmények szülessenek”.² Idézi Kósa Lászlót, akinek a néprajztudományra vonatkozó meglátása érvényes az egész humán tudományos világra; eszerint akkoriban „sem olyan kiemelkedő munkák, sem meghatározó kutatói fölépések vagy szervezeti változások nem akadtak, amelyek [...] az egész szak-

¹ Abádi Nagy 2017: 28; minderről részletesen ír Katsányi 2004.

² Abádi Nagy 2017: 42.

tudomány szempontjából olyan jelentősek lettek volna, mint azt korábban a korszakhatároknál megszoktuk”.³

Ebben az évtizedben tehát a diktatúra kontrolljának viszonylagos lazulása olyan szellemi környezetet tett lehetővé, amelynek révén Magyarországra is megérkezhetett, még ha több évtizedes késéssel is, a strukturalista szemlélet, mely immár maradandó tudományos eredményeket mondhatott magáénak, és a hetvenes évekre a marxizmust kihívó-leváltó alternatívaként jelenített meg. Megosztotta a humán tudományos világot, válaszút elé állítva a szakembereket. Hogy ki hogyan viszonyult hozzá, nem kizárólag tudományos preferenciáktól függött.

Visszatekintve elég tisztán látható, hogy három csoport különült el a magyar irodalomtudományban, már ami a strukturalizmushoz való viszonyt illeti. Először is ott voltak a pártkatonák, akik a pártvezetés (az MSZMP KB) direktíváit (melyek esetenként ki nem mondtak, csak sugalltak voltak) hajtották végre, képviselve azt a Király István által dicsért „alkotói kapcsolatot”, amely továbbra is biztosítja „a marxizmus hegemoniáját”, mégpedig „a *támogat-tűr-tilt* elvi alapján történő” irányítással.⁴ Melléjük megjelentek a fiatalabb generáció tagjai, akik a strukturalizmus valódi művelői voltak – az ő munkásságuk képezi tanulmányom tárgyát. Harmadszor pedig jelen voltak azok, akik látták (belátták), hogy a strukturalizmusnak, a strukturalista szemléletnek gyökeret kell vernie Magyarországon, de maguk nem kívántak elköteleződni mellette. Az akkor idősebb generáció tagjaira gondolok, akik a pártvezetés és az elszánt fiatalok között egyensúlyozva kisebb-nagyobb következetességgel kiálltak a strukturalista szemlélet és annak képviselői mellett, vagy legalább sürgették annak a marxizmus által történő „elsajátítását”. Ők voltak azok, akik követték a Lukács által hangsúlyozott lenini direktívát, miszerint a marxizmus építse magába a polgári filozófiák vívmányait is.⁵ (Itt és a nyelvészek közül Telegdi Zsig-

³ Kósa 2001: 198–199.

⁴ Király 1972: 270.

⁵ Lukács 1938: 304.

mond,⁶ az irodalomtörténészek közül pedig elsősorban Szabolcsi Miklós⁷ és Király István⁸ próbálkozott ezzel a közvetítő szereppel.)

⁶Telegdi Zsigmond: [a strukturális nyelvészet eredményeit tekintve] „el kell ismernünk, hogy a hagyományos grammatikával szemben a fejlődés magasabb fokát képviseli” (Telegdi 1972: 4).

⁷Szabolcsi 1969-es, *A verselemzés kérdéseibe*z címen megjelent, nagy-szabású József Attila *Eszmélet*-tanulmánya nyíltan strukturalista a kis kötet négyötödét kitevő elemzés tekintetében. A felhasznált források közt is szerepel Roland Barthes, Fónagy Iván, Gérard Genette, Hankiss Elemér, Roman Jakobson, Claude Lévi-Strauss, Jan Mukařovský, Petőfi S. János, I. A. Richards, Thomas Sebeok, Tzvetan Todorov, majd az elemzést záró elméleti eszmefuttatásban rövid áttekintést ad a strukturalizmusról, hangsúlyozva a szláv gyökereket, és kitérve a Szovjetunióban is föllelhető strukturalista szemléletű iskolákra. Szabolcsi a strukturalista szemlélet történelmi módszerekkel történő kiegészítését javasolja, hivatkozva *A tőkére*, amely szerinte „a történelmi elemzésnek és a struktúrák elemzésének kombinációja volt” (Szabolcsi 1969: 100). Szabolcsi kapcsán írja Béládi Miklós, Kiss Ferenc és Rónay László, hogy „a marxista kritika a maga számára is igyekezett hasznosítani a módszer gyümölcsözőnek látszó eredményeit, ám ezt a folyamatot összekapcsolta a – nem is egységes – ideológia bírálatával (elsősorban Szabolcsi Miklós tanulmányaiban jelentkezett e kettős törekvés)” (Béládi–Kiss–Rónay 1981: 419).

⁸Király István: bár „társadalmi jelentését, filozófiai-világnezetét oldalát nézve” „krízisjelenségnek” és az „önáltatás formájának” nevezi a strukturalizmust (Király 1972: 276), elismeri, hogy „hallatlan mértékben tökéletesítette a formára vonatkozó ismereteinket [...] forradalmasította mintegy a poétikai gondolkodást” (Király 1972: 277). Éppen ezért, folytatja Király, kétfajta módon szükséges viszonyulni a strukturalizmushoz: egyrészt „ideológiai harcot, szembenállást kíván”, másrészt „elsajátítást tesz szükségessé” (Király 1972: 277), mégpedig úgy, hogy „a történelmi-genetikus megközelítés elsődlegességét valló, valóban tudományos, tartalomcentrikus műelemzéssé kell átalakítani a formalista iskolák valóságtól elszigetelő, formacentrikus műelemzését” (Király 1972: 277).

1.1. A strukturalizmus térhódítása a hatvanas-hetvenes években

1.1.1. SORRA SZÜLETNEK A STRUKTURALISTA MŰVEK – FORDÍTÁSOK, ÖSSZEFOGLALÓK, EREDETI MUNKÁK

A hatvanas-hetvenes években három párhuzamos folyamat volt megfigyelhető: egyrészt megjelent néhány strukturalista alapmű magyar fordítása, másrészt különböző kiadványokban a kutatók bemutatták a strukturalista irányzatokat – vagyis lazulni látszott a szellemi határzár az utazó elméletek előtt. Harmadrészt megszülettek a strukturalista szemléletet és módszertant alkalmazó magyar munkák – amivel a hazai tudományosság nagy lépéseket tett annak érdekében, hogy felzárkózzon a nemzetközihez. Ezzel – mint Bezeckzy Gábor írja a magyarországi strukturalizmust bemutató írásában – „[a] strukturalizmus megjelenésének hatására egy-másfél évtized alatt a magyar irodalomtudomány nagy átalakuláson ment keresztül. Az átalakulás lassú volt – bizonyos vonatkozásokban máig tart –, de az alapvető tájékozódási pontok szinte azonnal megváltoztak.”⁹ Ez az átalakulás nem kevesebbet hozott, mint az elméleti gondolkodás megjelenését: a magyar irodalomtudomány a strukturalizmussal érte el elméleti nagykorúságát.

A fordítások sorát Saussure magyar kiadása nyitja, akinek *Cours de linguistique générale* című munkája 51 évvel az első (és a maga idejében szintén megkésett) francia kiadás után, 1967-ben jelent meg magyar fordításban, amikor is még mindig magyarázkodni kellett a magyar kiadás szükségessége kapcsán. Mint Tamás Lajos rövid előszavában írja, a mű „magyar fordítását nemcsak tudománytörténeti, hanem helyesen értelmezett tudománypolitikai szempontok is indokoltá teszik”¹⁰; „a strukturalizmus [...] előbbre viszi a konkrét nyelvrendszerekre és általá-

⁹ Bezeckzy 2006.

¹⁰ Tamás 1967: 5–6.

ban a nyelvrendszerre vonatkozó ismereteinket”.¹¹ Hangsúlyozni kellett Saussure dialektikus gondolkodását,¹² munkája marxista feldolgozását,¹³ valamint azt, hogy oroszul már a harmincas években megjelent.¹⁴ A Saussure-kötet megnyitja az utat a hosszabb-rövidebb művek magyar megjelenése előtt: a *Helikon* sorra adja ki az alapszövegeknek számító tanulmányokat. A Hankiss Elemér szerkesztette, kétkötetes *Strukturalizmus*, amely számos alapvető írást tartalmaz, valamint a szerzői fordításkötetek, így Roman Jakobson (*Hang – Jel – Vers* 1969/1972), René Wellek – Austin Warren (*Az irodalom elmélete*, 1972); Jurij Lotman (*Szöveg – Modell – Típus*, 1973); Borisz Eichenbaum (*Az irodalmi elemzés*, 1974); Vlagyimir Propp (*A mese morfológiája*, 1975); Roland Barthes (*Válogatott írások*, 1975); Lotz János (*Szonett-koszorú a nyelvről*, 1976); Umberto Eco (*A nyitott mű*, 1976); Roman Ingarden (*Az irodalmi műalkotás*, 1977); Viktor Zsirmunskij (*Irodalom, poétika*, 1981) munkái.

Már a hatvanas évek elejétől folyamatosan jelentek meg a strukturalista irányzatokat bemutató írások. Számos olyan áttekintés született, amely magát a jelenséget mutatta be, vagy egyértelműen a marxizmus kritikai nézőpontjából, vagy inkább csak kötelező tiszteletköröket téve a marxista nézőpont igazolására.¹⁵

¹¹Tamás 1967: 6.

¹²„...gondolkodásában számos nyoma van a dialektikának”; Tamás 1967: 7.

¹³„...marxista értékelésére is történt egy-két kísérlet az ötvenes években”; Tamás 1967: 7.

¹⁴Tamás szerint az orosz fordítás célja az volt, hogy „hogyan lehetővé tegye a mű kritikai tanulmányozását, szakmai-ideológiai tévedéseinek leküzdését”; Tamás 1967: 7.

¹⁵A Nyíró Lajos szerkesztette *Irodalomtudomány – Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című kötet 1970-ben például úgy tárgyalja a legfontosabbnak vélt irányzatokat, hogy mindvégig elkerüli a számos irányzatot összekötő *strukturalista* szemlélet bemutatását, sőt maga a terminus is alig fordul elő. A közös episztemikus keret említése elmarad, a szerzők inkább történeti kontextusba helyezve, a 18–19. századi előzményekből vezetik le az egyes bemutatásokat, és olyan belső erővonalakat

Ugyanakkor megszülettek a strukturalizmust explicit módon tárgyaló tanulmányok és kötetek is: az újkritikáról (vagy ahogyan az első időkben nevezték, az „új kriticismusról”) Szili József írt (*Kritika*, 1963, 1967); a cseh strukturalizmusról és a prágai iskoláról Sziklay László (*Kritika*, 1963, 1966); az orosz formalista iskoláról Nyíró Lajos (*Kritika*, 1966); a fenomenológiáról Vajda György Mihály (*Helikon*, 1966; *Kritika*, 1966); a formalizmusról Tamás Attila (*Kritika*, 1967); a strukturalizmusról általában Miklós Pál (*Kritika*, 1966; *Helikon*, 1968), Kelemen János (*Mi a strukturalizmus*, 1969), Vitányi Iván (*Új Írás*, 1969); Hankiss Elemér (*Valóság*, 1970; *Strukturalizmus*, 1971); a marxizmus és a strukturalizmus viszonyáról Kelemen János (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1969); az „etnofilozófiai” strukturalizmusról Voigt Vilmos (*Kritika*, 1969); a strukturális vizsgálat szerepéről a komparatistikában Szegedy-Maszák Mihály (*Helikon*, 1970) – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

És ugyanekkor szép számmal születtek magyar szerzőknek a strukturalista szemléletet alkalmazó, eredeti munkái is, melyek elsajátítva-továbbfejlesztve az elméletet, az értelmező gyakorlatban alkalmazták a strukturalista téziseket. Hogy csak néhányat említsek: a költői és a prózai nyelvről írt Martinkó András (*Kritika*, 1964, 1965); a művészi kommunikációról Petőfi S. János (*Kritika*, 1966); az önmegszólító verstípusról Németh G. Béla (1966); József Attila *Eszméletéről Szabolcsi Miklós (1968)*; a Szarvas-ének szerkezetelemeziről Bonyhai Gábor (*Kritika*, 1968); a művészi értékről Bojtár Endre (*Valóság*, 1970); a műalkotások

határoznak meg, amelyek nem teszik láthatóvá, hogy bizonyos irányzatokat – mint például a szláv formalistákat, az újkritikát, a fenomenológiát, az *explication de textes* módszert, a stíluskutatásokat – milyen családi hasonlóság köti össze, mely elhatárolja őket például a pozitívizmustól, a szellemtörténettől és a szociológiai irodalomfelfogástól. Megjegyzem, a marxizmus bemutatása is hiányzik a kötetből. Csak az „irodalomlélektant” vázoló Hankiss Elemér mondja ki, hogy itt az egyik strukturalista-formalista irányzatról van szó (Hankiss, in Nyíró 1970: 464). Egyébként az, hogy számos iskolát a strukturalista szemlélet fogja össze, csak a lábjegyzetekben szereplő nevekből és művekből derül ki.

szemiotikájáról Voigt Vilmos (*Kritika*, 1971); a regénybefejezések értékszerkezetéről Hankiss Elemér (*Kritika*, 1971); az irodalmi műalkotás kutatásáról Miklós Pál (*Kritika*, 1968); a műelemzésről Petőfi S. János (*Kritika*, 1968); a funkcionális poétika szempontjairól Fónagy Iván (a *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet című kötetben*, 1972); Arany lírájáról Németh G. Béla (*Az el nem ért bizonyosság*, 1972), a grammatikai szemléletű verselméletéről Horváth Iván (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1972), és bizonyos tekintetben idesorolható Szabolcsi Miklós *Eszmélet*-kötete is (*A verselemzés kérdéseihez*, 1968).

1.1.2. NÉHÁNY FONTOSABB ESEMÉNY ÉS KIADVÁNY

1968 novemberében az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága „verselemző vitaülést” tartott Budapesten, felvonultatva a strukturalista szemléletet és módszereket alkalmazó fiatal nemzedék számos prominens tagját. A konferencia célja – Hankiss Elemér megfogalmazásában – az volt, hogy valamiféle szintézist alakítson ki az „újabbkeletű irodalomtudományi kutatómódszerek között”, és „keressék a leíró – értelmező – értékelő szintek közötti kapcsolatteremtés lehetőségeit”.¹⁶

A vitaülésen látványosan érvényesült a strukturalista szemlélet interdiszciplinaritása, és egyértelműen kirajzolódott – még ha nem is fogalmazták meg – egy diszciplinakon átívelő, közös elméleti keret. Ez tette lehetővé a különböző tudományterületeken működő kutatók dialógusát, valamint azt, hogy a Babits- és Kassák-vershez hozzá tudtak szólni a legváltozatosabb diszciplináris képzettséggel rendelkező szakemberek (Voigt Vilmos: folk-lór; Újfalussy József: zenetudomány; Vitányi Iván: filozófia, pszichológia, szociológia; Szépe György: nyelvészet). A konferencia anyaga csak három évvel később, 1971-ben látott napvilágot: *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei*

¹⁶Hankiss 1971a: 9–10.

és lehetőségei címen, Hankiss Elemér szerkesztésében.¹⁷ A tematikák és a módszertanok egyértelműen strukturalistának mondhatók: párhuzamok (Rába György); szintaktikai parallelizmusok (Simonics Péter); ismétlés – visszatérés – gondolatritmus (Voigt Vilmos); a szabadvers mint „új szellemi struktúra”, melyet ismétlődések és visszacsatolások szerveznek¹⁸ (Martinkó András); a jó vers szoros kötésű szerkezete (Széles Klára); a szerkezetképző ritmus és metrum vizsgálata (Gáldi László és Kecskés András); a gépi feldolgozás eredményei (Papp Ferenc); a Jakobsonra (nyelvi funkciók) és Chomskyra (felszíni szerkezet – mélyszerkezet) egyaránt építő nyelvészeti poétika (szekcióelnöki zárszavában Szépe György); az alinearitás, a gömbszerűség és a szférikusság a költői formában (Miklós Pál); a hasonlat mint strukturáló elv (Németh G. Béla); a metafora mint a köznyelvi normát „deformáló” eszköz¹⁹ (Szegedy-Maszák Mihály); motívum- és embléma-struktúra (Bernáth Árpád, Csúri Károly); az irodalmi szövegek szemiotikai elemzése (Kanyó Zoltán); zenei funkcióelmélet alkalmazása az irodalomtudományban (Újfalussy József).

1970 áprilisában újabb vitaülést rendezett az MTA Stilisztikai és Verstaní Munkabizottsága: ezúttal egy novellaelemző konferenciára került sor Szegeden, amelyen a strukturalista szemléletet a rövidpróza elemzésére alkalmazták. A háromnapos vitaülésen 29 előadás hangzott el, melyek mindegyike a kijelölt négy magyar novella valamelyikét elemezte. Eredménye, mint szerkesztői előszavában Hankiss megjegyzi, hogy „bemutatott egy sor igen jól használható, s nálunk még javarészt ismeretlen prózaelemző módszert; előkészítette a világszerte napirenden lévő tudományközi kutatások hazai kibontakozását azzal, hogy irodalomkutatók és stiliszták mellett a modern nyelvészet, a pszichológia, a

¹⁷ Hankiss 1971b.

¹⁸ Martinkó 1971: 57, 59.

¹⁹ Kassák „a mondatok között metaforikus kapcsolat segítségével deformálja a legerősebben a diszkurzív szintakszist” (Szegedy–Maszák 1971: 434).

szemiotika, a kommunikációelmélet néhány kitűnő képviselőjét is bevonta a vitába”.²⁰

A konferencia anyaga a következő évben, 1971-ben jelenik meg *A novellaelemzés új módszerei címen, szintén Hankiss Elemér szerkesztésében. Szembetűnő a kötet egészének két jellemzője: a strukturalista tézisek nyílt vállalása és a szemlélet interdiszciplinaritása.* Mérei Ferenc ebben a szellemben ír a Krúdy-novella „magját” alkotó „pszichológiai modellről”; Szegedy-Maszák Mihály a jakobsoni metafora-metonímia paradigmát a Krúdy- és Kosztolányi-novella narratív struktúrájának megkülönböztetésére alkalmazza; Bernáth Árpád az idő elbeszélésbeli szerepét vizsgálja, míg Vitányi Iván a novelláknak az ellentétek mentén megrajzolódó „szövetét” elemzi, láthatóvá téve a „felületi struktúra” alatt megbúvó „mélystruktúrát”. Voigt Vilmos „szegmentszekvenciáknak” nevezett egységeket különböztet meg a négy novella elbeszélő módjának leírására; Bécsy Tamás a novellák szereplőinek strukturális viszonyát határozza meg; Martinkó András az elbeszélő, a cselekmény, a tér és az idő ellentozásában mutatja ki a novellák ritmusát; Horányi Özséb a strukturalista adaptációelméletbe nyújt bevezetést a novellák megfilmesíthetősége kapcsán; Kelemen János pedig a Kosztolányi-novella szemiotikai elemzését adja. Elméleti inspirációjának megfelelően az egész tanulmánygyűjtemény gazdagon modellált: csak úgy hemzsegnék benne az ábrák, a diagramok, az ágrajzok, a képletek. (Meg kell azonban említeni a két konferencia mai szemmel nagyon is különös furcsaságát: a kritikai forrásmegjelölés hiányát. Seholy egy utalás Roman Jakobsonra a metafora/metonímia modell, Joseph Frankre térbeli forma-fogalom, Noam Chomsky mélyszerkezet/felszíni szerkezet megkülönböztetése kapcsán – pedig ezek mind olyan modellek, fogalmak, tézisek, amelyek az eszmefuttatások alapjául szolgáltak. Még ahol a szerzők említenek is forrást, leggyakrabban ott is hiányzik a precíz bibliográfiai hivatkozás [örömteli kivétel a szlovák Karol Tomiš,

²⁰ Hankiss 1971c: 1.

valamint Horányi Özséb és Kelemen János tanulmánya a novel-
laelemző konferenciakötetben].)

A két konferenciakötet mellett egy harmadik, nagyszabású, szintézisre törekvő gyűjtemény is megjelent 1971-ben: a Hankiss Elemér szerkesztette, kétkötetes *Strukturalizmus* című szöveggyűjtemény, amely a legfontosabbnak számító strukturalista elméleti szövegeket tartalmazza magyar fordításban, összefogva a különböző diszciplináris irányzatokat, szemléleteket, s ezzel igazolva a strukturalizmus nemzetközi és tudományközi jellegét. Együtt olvashatóak itt a strukturalista nyelvészeti alapvetések (Saussure, Chomsky, Osgood, Todorov); a lélektani, szociológiai, gazdaságtani írások (Piaget, Richards, Gurvitch, Marchal); a néprajzi és antropológiai tárgyú szövegek (Propp, Lévi-Strauss, Barthes); a reklám- és sajtóelmélettel kapcsolatos művek (Bense, Barthes); a képzőművészeti és filmelméleti tanulmányok (Mukařovsky, Panofsky, Metz), valamint a irodalomtudomány strukturalista alapszövegei (Tinyanov, Jakobson, Ingarden, Lotman, Eichenbaum, Wilson Knight, Cleanth Brooks, Riffaterre). Vagyis láthatóan egyetlen elméleti irányzatot alkot a strukturalizmus első, második és harmadik nemzedéke (Saussure; Lévi-Strauss, Lacan, Barthes; Todorov, Kristeva), az orosz formalisták néhány képviselője (Tinyanov, Sklovszkij, Eichenbaum, Tomasevszkij), a Prágai Nyelvész kör (Jakobson, Mukařovsky), a lengyel integrális iskola (Ingarden), a tartui iskola (Lotman), az Újkritika (René Wellek, John Crowe Ransom, Allan Tate, Cleanth Brooks, W. K. Wimsatt), valamint a francia strukturalista antropológiai, szemiotikai, filozófiai, szociológiai és poétikai iskola számos tagja (Lévi-Strauss, Barthes, Foucault, Gurvitch, Riffaterre). Hankiss nagyívű előszavában pedig Magyarországon az elsők között mutatja be tételesen a strukturalizmus ismérveit, állításait.

1.2. Visszarendeződés és lecsengés

1.2.1. VISSZARENDEZŐDÉS PÁRTIRÁNYÍTÁSSAL

A visszarendeződés 1972-ben indul, amikor is a *Társadalmi Szemlé*ben megjelenik az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség (melynek elnöke ekkor [1971–1974] Aczél György volt) állásfoglalása. A névtelenül közölt direktíva²¹ figyelmeztetés a strukturalizmussal kacérkodó kutatók számára, hogy ideológiailag veszélyes terepre tévedtek: „burzsoá ideológiai befolyások” fenyegetik őket „az imperialista fellazítás”²² eme formájában. „A kritikai életen belül [...] *teret nyertek különböző* kritikátlanul átvett, terjesztett és alkalmazott *polgári* nézetek. [...] terjedőben van [...] a *művészet-elméleti formalizmus* nem egy változata, amely a műelemzés történelmi-társadalmi értékelését tagadja: a szerkezet-elemzés technikai módszerét világnézeté »előléptető« strukturalizmus, a csak látszólag ideológiamentes neopozitívizmus befolyása. [...] A különféle formalista iskolák a műelemzés fontos problémáira irányították a figyelmet, a részeredményeken túl nem adhatnak választ a művészet alapvető kérdéseire. [...] színvonalas, hatásos kritikával kell visszاسzorítanunk a formalizmus hazai térhódítását.”²³ Az állásfoglalás kimondja: „*mindenekelőtt a marxista eszmeiség hegemon helyzetének erősítése szükséges*”²⁴ hiszen „a marxista kritikában nincs helye ideológiai pluralizmusnak; a marxizmus az egyetlen, gyakorlati cselekvésre vezető, a szellemi erőket szervező és összefogó eszme”²⁵.

²¹ Minden bizonnyal Aczél György utasítása szerint készült ez a direktíva, ám az sem lehetetlen, hogy maga Kádár János szólott bele az ügyekbe, vagy akár Moszkva – mint történt a *Mozgó Világ* esetében. Lásd erről Kulin 2018: 2–3.

²² MSZMP 1972: 29.

²³ MSZMP 1972: 33.

²⁴ MSZMP 1972: 35.

²⁵ MSZMP 1972: 30.

Ezzel megtorpanásra kényszerülnek a nyíltan strukturalista kutatások, és a kutatók jórészt a különböző strukturalista irányzatok kritikai bemutatására szorítkoznak: Szőke György a pszichoanalitikus kritika módszereiről ír, Vigh Árpád a francia tropológiai vizsgálódásokról, Nyíró Lajos a szemiotikai és szemantikai elemzések lehetőségéről, Horváth Iván a strukturalista verstan hasznosíthatóságáról, Kerék András a generatív verselméletéről, Bojtár Endre a szláv strukturalizmus különböző irányzatairól, Szegedy-Maszák Mihály pedig bevezeti a strukturalista narratológia legfőbb fogalmait.

Különösen a műhelyekben szerveződő, teammunkára (vagy legalább összehangolt munkára) alapozott kutatások torpantak meg (nem véletlenül, hiszen mint Bevezeky rámutat, a pártvezetést leginkább „a csoportos fellépés és az irányzott szerveződés lehetősége zavarta”; Bevezeky 2006), miközben a különböző diszciplínákon átívelő elméleti vizsgálódások inkább elszigetelt, egyéni erőfeszítések eredményeképp jöttek létre. Eredeti strukturalista kutatások inkább csak elszórtan folytak, elsősorban Kanyó Zoltán (aki a generatív-transzformációs grammatika eredményeit alkalmazza poétikai vizsgálódásaiban), Hankiss Elemér (aki az irodalmi mű modellszerűségét írja le), Szegedy-Maszák Mihály (aki a stílus és a világkép nem-marxista alapú összekapcsolását végzi el), Horváth Iván és Veres András részéről (akik az ismétlődés toposzát teszik meg az általuk szerkesztett tanulmánygyűjtemény fókuszául).

1.2.2. AZ ÚN. STRUKTURALIZMUSVITA

Külön ki kell emelnünk az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége 1972-es Állásfoglalása nyomán előidézett megtorpanás egyik konkrét következményét: a strukturalizmusvitát, melynek dokumentumgyűjteményét 1977-ben adták ki Szerdahelyi István szerkesztésében.

Szerdahelyi előszava szerint a két kötet az „MTA Irodalomtudományi Bizottságának *határozata* alapján” (kiemelés tőlem)

jelenik meg, s tartalmazza „az 1960-as évek második felétől 1973-ig húzódó »strukturalizmus-vita« fontosabb dokumentumait”.²⁶ Mint Szerdahelyi írja, ekkorra „a strukturalistának nevezett irányzatok nyugati divathulláma már jó ideje elvonult, és az irántuk mutakozó magyarországi érdeklődés is megcsappant”.²⁷ Miközben „erősen vitathatónak” tartja a különböző irányzatoknak „strukturalistaként” való „összefoglaló” elnevezését, kiemeli, hogy mind a „kritikátlan rajongás”, mind a „merev elutasítás attitűdje [...] kivételes volt nálunk, szakíróink nagy többsége mindjárt a kezdetektől a kritikai adaptáció, a gondosan mérlegelt marxista szintézis igényével közelített a »strukturalizmusok«-hoz”, lehetővé téve, hogy „a magyar marxista irodalomtudomány és esztétika új szempontokkal, elemzési eljárásokkal gazdagodva, megerősödve”²⁸ kerüljön ki a vitákból.

A válogatást ugyanaz az ambivalencia jellemzi, mint a strukturalizmussal kapcsolatos politikai állásfoglalást általában. Tisztelegesen jelen vannak a strukturalizmus különböző iskoláit, irányzatait bemutató legfontosabb, már korábban megjelent tanulmányok, köztük Szabolcsi Miklós (eredetileg 1967-ben a *Kritikában* megjelent) írása, melyben a francia strukturalizmus, a *nouvelle critique* és a Tel Quel-csoport (Lévi-Strauss, Althusser, Lacan, Foucault, Barthes) ismertetésén keresztül vázolja a legfőbb strukturalista téziseket. Ezek kapcsán Szabolcsi hangsúlyozza, hogy a szöveg a strukturalisták szerint autonóm egység, totalitás, rendszer, modell; hogy a világ jelenségeit „binom” jelek rendszereként modellálják; hogy az általános szemiológiai strukturalista módszer más tudományterületeken is alkalmazható, hiszen „a kultúra minden jelenségét, a magatartásformákat, a hiedelmeket, a viselkedésformákat, a divatot mint jelek hálózatát, különbségek és azonosságok rendszerét interpretálja”²⁹; hogy „a marxizmus együtt mehet a strukturalista kultúrfilozófusok-

²⁶ Szerdahelyi 1977a/I: 7.

²⁷ Szerdahelyi 1977a/I: 8.

²⁸ Szerdahelyi 1977a/I: 8.

²⁹ Szabolcsi 1967: 10.

kal”,³⁰ hiszen például a Tel Quel-kör is a szovjet strukturalista kutatásokra támaszkodik.³¹

Hankiss Elemér több írását közlik újra, így a kétkötetes *Strukturalizmus*ba írt bevezetőjét, melyben rögzíti a strukturalizmus néhány általános jellemzőjét; az irodalomtudományban alkalmazható kvantitatív módszerekről írt tanulmányát (*Valóság*, 1968), amelyben a strukturalizmus szellemében az egzaktságnak, mérhetőségnek és bizonyíthatóságnak a természettudományokból átplántált igényét terjeszti ki a humán és társadalomtudományokra; a *struktúra* fogalmának meghatározásával foglalkozó tanulmányát (*Kritika*, 1970), amelyben kifejti, hogy a strukturalizmus a „lineáris ok-okozati összefüggések helyett [...] összetett, kölcsönös, »körbefutó« kauzalitásrendszereket” vizsgál³²; valamint a struktúra és a modell fogalmának megkülönböztetésére vállalkozó írását (*Valóság*, 1970), melyben az irodalmi művet modellnek – „struktúrák rögzítésére és vezérlésére hivatott jelrendszernek”³³ – tekinti. Újra közlik továbbá Miklós Pál nagyívű tanulmányát a *Helikon* 1968-as tematikus számából, amelyben történeti kontextusban mutatja be a *struktúra* fogalmának alakulását a szociológia, a nyelvtudomány, a filozófia és a pszichológia területén, sőt még a matematikában és a természettudományok egyes diszciplínáiban is. Miklós hangsúlyozza, hogy sem a marxizmustól, sem a szovjet tudományosságtól nem idegen a strukturalista szemlélet: ezen állítás alátámasztásaként a *struktúra*fogalmat összeveti a marxi *totalitás*fogalommal, melyet „a dialektika alapvető szemléleti kategóriájának”³⁴ nevez (Engelstől hozva rá példát), majd bemutatja azokat a szovjet tudósokat, akik „kifejezetten a struktúrafogalommal és szemléletével”³⁵ dolgoznak – többek között Proppot, Ejhenbaumot, Bahtyint és

³⁰ Szabolcsi 1967: 14.

³¹ Szabolcsi 1967: 16.

³² Hankiss 1970a: 71.

³³ Hankiss 1970b: 92.

³⁴ Miklós 1968: 117.

³⁵ Miklós 1968: 119.

a „szovjet szociológiai irodalomtudományi iskola” képviselőit. Miklós elméleti alapvetése – Petőfi S. János korábbi munkáira is támaszkodva – részletesen levezeti a formális-strukturális szemlélet kialakulását Saussure-tól és az orosz formalistáktól a prágai nyelvész körön, a lengyel és a dán strukturalistákon át a francia és az amerikai újkritikáig, és annak ellenére, hogy tanulmánya nem mentes marxista sallangoktól és obligát tiszteletköroktől (a szovjet strukturalista irodalomtudomány írásának visszatérő hivatkozási pontja), tág perspektívájú, szintézisreemtő munka, amely Magyarországon elsőként mutatja ki a közös paradigmát nemcsak a szláv, a dán, a francia és az amerikai nyelvészeti és irodalomtudományi iskolák, de többek között a Panofsky nevéhez fűződő művészetszemlélet, a Lévi-Strausshoz köthető antropológia, valamint a Frye-féle archetípus-vizsgálatok között.

Ezeket az írásokat tekintve a gyűjtemény nem tűnik ellenségesnek, hiszen egészében hitelesen mutatja be a magyarországi strukturalista kör legfontosabb dokumentumait. Ám megszólal a másik oldal is, hogy a hatalom nevében összűzet zúdítson az eltévelyedett kutatókra. „Reflektálatlan döntések” sorát róják föl nekik, és „a szcientista terminológia leple alatt”³⁶ megbúvó „irracionalizmussal” vádolják őket (Szerdahelyi). A strukturalizmussal létrejön az „újnietzscheanizmus” és az „ember nélküli tudomány”;³⁷ „aktív támogatója a manipulációnak, a monopolkapitalizmus egész rendszerének”³⁸ (Hermann István). Franciaországban „államilag támogatott filozófia rangjára emelkedett” a strukturalizmus,³⁹ „nem emberközpontú szcientista (tudomány-filozófiai) irányzat”⁴⁰; „nem új filozófia tehát, hanem a polgári filozófia szcientista altípusának egy elkéssett, de nagyon erőteljes változata”⁴¹ (Kistamásné Varga Sarolta). A strukturalizmus „az

³⁶ Szerdahelyi 1977b: 197.

³⁷ Hermann 1970: 211.

³⁸ Hermann 1970: 215.

³⁹ Kistamásné 1968: 238.

⁴⁰ Kistamásné 1968: 241.

⁴¹ Kistamásné 1968: 251.

önáltatás formája”, melyet „távlatnélküliség” jellemez, és kétfajta viszonyulást követel meg a marxista kutatótól: „egyfelől – társadalmi fejlődése felől szemlélve – ideológiai harcot, szembenállást kíván, [...] másfelől – a tudományszak belső fejlődését nézve – elsajátítást tesz szükségessé”⁴² (Király István). „A marxisták a strukturalizmust mint sajátos (polgári) filozófiát, egységesen utasítják el”⁴³; „a lényegtelenségig finomított belső kérdések”⁴⁴ foglalkoztatják a strukturalistákat; miközben a „strukturalizmus is kitenyészti a maga halandzsászóit. Az egzakt blöffölőket, akik hatalmas »tudományos« apparátussal mondanak a semminél jóval kevesebbet”⁴⁵ (Kiss Lajos).

A személyeskedő, harciasan lekezelő „vita” – melyek elsődleges célja a marxizmus dogmatikus és autoriter védelme volt – alapvetően arról folyt, hogy összeegyeztethető-e a strukturalizmus a marxizmussal, appropriálhatja-e a marxizmus a strukturalista szemléletet. A bírálók által Lukács 1938-as tanulmányából a hatvanas években is sokat idézett lenini direktíva szerint a marxizmus „mint a forradalmi proletariátus ideológiája” ne utasítsa el a „polgári kor legértékesebb vívmányait”, hanem tegye magáévá „az emberi gondolkodás és az emberi kultúra több mint kétezer éves fejlődésének minden értékét”.⁴⁶ E szemlélet értelmében a marxizmus is beépítheti a strukturalista módszereket vizsgálataiba, „elsajátíthatja” a szemléletet és a módszereket,⁴⁷ csatlakozva a létező „marxi »strukturalizmus«”, a „marxista strukturalisták”⁴⁸ táborához. Annál is inkább, mert – mint írják – maga Marx volt az első strukturalista⁴⁹; Marx *Tőkése* tekinthető az „első, úttörő jelentőségű strukturalista módszerű

⁴² Király 1972: 277.

⁴³ Kiss 1972: 14.

⁴⁴ Kiss 1972: 14–15.

⁴⁵ Kiss 1972: 18.

⁴⁶ Lukács 1938: 304.

⁴⁷ Király 1972: 277.

⁴⁸ Kiss 1972: 16.

⁴⁹ Miklós 1968: 117–118.

közgazdasági elemzésnek,⁵⁰ amely „a történelmi elemzésnek és a struktúrák elemzésének kombinációja volt”,⁵¹ s amelynek történelmi módszerével kell kiegészíteni a strukturalista szemléletet. Hankiss Elemér is nyilván ezért nyomatékosítja azt, hogy a „strukturalizmus nem filozófiai-világnézeti irányzat, hanem tudományos módszer, tudományos szemléletmód, a tudományos kutatás egy bizonyos szintje, illetve szakasza (amely a jelenségeket kölcsönös összefüggések szintjén, működő rendszerekként vizsgálja), s épp azáltal, csak azáltal, hogy nem filozófia, hanem tudományos módszer, vált, válhatott alkalmassá arra, hogy a legkülönfélébb világnézetet valló és szolgáló kutatók alkalmazzák, sajátítsák ki a maguk céljaira”.⁵² A strukturalizmusvitáról írt összefoglalójában⁵³ Szerdahelyi kétkedéssel fogadja a strukturalizmus és a marxizmus összeegyeztethetőségére irányuló kísérleteket, név szerint elmarasztalva Hankisst, Miklós Pált, Voigt Vilmost és Petőfi S. Jánost.⁵⁴ Mintegy elterelő hadműveletként – és elbogatellizálva a nézetkülönbségeket⁵⁵ – terminusokról vitáznak: a *strukturalizmus*, *strukturalista* terminusok helyett Szerdahelyi Köpeczi Béla „immanens kritikája” kifejezését javasolja, mely Szabolcsi szerint a „totalitás belső analizisét” tűzi célul, s Király Istvánra hivatkozva (aki azonosítja a strukturalizmust a formalizmussal) a *neoformalizmus* elnevezést tartja leginkább elfogadhatónak.⁵⁶ Majd a ma már kissé megmosolyogtató megoldással áll elő: „bízta meg az Irodalomtudományi Főbizottság az Irodalomelméleti Bizottságot azzal, hogy készítsen egy olyan tanulmányt, amelyik részletesen feltérképezi, melyek azok a pol-

⁵⁰ Hankiss 1971d/I: 11.

⁵¹ Szabolcsi 1969: 100.

⁵² Hankiss 1973: 20.

⁵³ Szerdahelyi 1974.

⁵⁴ Szerdahelyi 1974: 89–90.

⁵⁵ „A nyílt véleményeltérések mögött gyakran nem elvi különbségek, hanem a »strukturalizmus« szó félrevezető többértelműségéből (olykor pedig hevenyészett megfogalmazásokból) adódó félreértések húzódtak meg” (Szerdahelyi 1974: 128).

⁵⁶ Szerdahelyi 1974: 95–96.

gári irodalomtudományi kategóriák, koncepciók, amelyeknek értékelése a marxista szakirodalomban nem kielégítő, vitatott, tisztázatlan, amelyekkel nem tudunk megfelelően kidolgozott marxista koncepciókat szembeállítani [...] e tanulmány birtokában készítse el a vonatkozó viták lebonyolításának munkatervét olyan módon, hogy e viták a többi illetékes szaktbizottság és valamennyi autentikus szakértő bevonásával folyjanak le, és eredményeiket egy-egy egyértelmű állásfoglalást, pozitívan is kidolgozott marxista koncepciót tartalmazó tanulmány rögzítse”.⁵⁷ A kötet ambivalens voltára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a megtámadott Hankiss lehetőséget kapott a válasziratra, s csatlakozhattak hozzá olyanok is, akik magában a vitában korábban nem vettek részt (Kelemen János, Szili József, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András).

1.2.3. AMIKOR A STRUKTURALIZMUS „LECSENG”

Ezzel véget ért a strukturalizmus magyarországi történetének mozgalmas hőskorszaka, amikor nem egyszerűen tudományos, hanem tudományetikai tettnek is számított a strukturalista gondolkodásra való hivatkozás, akár a strukturalista szerzők idézéséről volt szó, akár a strukturalista módszer alkalmazásáról. A hetvenes évek második felétől csöndesebb időszak következett, az elmélyült munkáé, amikor a pártvezetés által működtetett tudományos cenzúra ellenére is megjelent néhány szintézisre törekvő mű a strukturalista gondolkodásról,⁵⁸ valamint olyanok is, amelyek a strukturalista szemléletet a gyakorlatba ültették.⁵⁹ A helyzetet egyik tábor sem kívánta kielemezni: amíg a strukturalista nemzedék nem a marxizmussal szemben álló irányzatként művelte a strukturális elemzést, addig a hatalom megelegedett azzal, hogy a kutatók nem szállnak nyíltan szembe az uralkodó ideológiával:

⁵⁷ Szerdahelyi 1974: 129.

⁵⁸ Például Bojtár 1978.

⁵⁹ Például Szegedy-Maszák 1980; Horváth–Veres 1980; Hankiss 1985.

művelik a strukturalizmust, de nem hirdetik. A marxista oldal még sokáig igyekszik nem tudomást venni a strukturalistákról; a Kovács Endre és Szerdahelyi István által 1980-ban kiadott *Irodalomelméleti alapfogalmak* című kötet egész egyszerűen ignorálja a strukturalizmus által bevezetett fogalmakat (a tárgymutatóban még „struktúra” sem szerepel). Az 1980-as kötet ugyanakkor a marxista diszkurzusra fókuszálva kiemelt figyelmet szentel többek között az „eszmei mondanivaló”, a „művészi visszatükrözés”, a „proletárirodalom”, a „propaganda”, a „társadalmi tudat”, a „szocialista realizmus”, az „értékhierarchia”, az „értékstruktúra” és az „agitatív művészet” témaköreinek. Címével ellentétben a mű egyébként sem tekinthető elméleti fogalomtárnak: inkább irodalomtörténeti, műfaj történeti, retorikai és poétikai kieszésk gyűjteményének mondható, amelyben a szerzők nem kötik elméleti irányzatokhoz a fogalmak által lefedett témaköröket, és alig szerepeltetik a kritikai források között a strukturalizmus képviselőit.⁶⁰

2. Miben állt a strukturalizmus új szemlélete?

2.1. A strukturalizmus fő tételei

De miben is állt a strukturalista irodalomszemlélet lényege? – Az alábbiakban röviden összefoglalom azt a néhány tételt, amelyet a magyarországi strukturalista irodalomtudomány képviselői elfogadtak a hetvenes években.

⁶⁰ Kovács–Szerdahelyi 1980. A felhasznált/javasolt irodalom nagyjából 95%-a magyar, 2%-a szovjet vagy szocialista országbeli, és talán 2%-a amerikai vagy európai (elsősorban Wellek–Warren és Jakobson). Lukács György és az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének szövegei többször szerepelnek az egyes fejezeteket záró irodalomjegyzékekben, mint Hankiss Elemér vagy Fónagy Iván munkái.

1. Elsőként a bináris kategóriákból szervezett struktúrák fellelésének szándékát kell említenünk a művészeti alkotásokban, a mítoszokban és népszokásokban, minden társadalmi folyamatban, de még az elme működésében is. Mint Hankiss Elemér fogalmaz: a strukturalista kutatók „zárt, önmagában teljes és megbonthatatlan egységnek, »struktúrának« tekintik a műalkotást, melyben nem maguk az alkotóelemek, hanem az alkotóelemek bonyolult belső összefüggésrendszere hordozza a lényegét, az esztétikai értéket, a műalkotás jelentését, üzenetét, mondanivalóját”.⁶¹ A strukturalista a „strukturált egész” „kölcsonös összefüggéseit, összefüggésrendszerét” vizsgálja, „azt az egészet, totalitást, amelyet az alkotóelemek [...] belső összefüggésrendszere, dinamikája, »struktúrája« hoz létre”,⁶² „a törvényszerűségek, egy-egy rendszer »működésének« alapelvei érdeklik”,⁶³ „az alkotóelemeket egységbe fogó struktúrát keresi a strukturalista pszichológus az emberi pszichében, a szociológus a társadalomban, a nyelvész a nyelvben, az irodalomkutató a műalkotásban, az etnológus az áttekinthetetlenül sokféle népszokásban vagy a mítoszok világában és így tovább”.⁶⁴

Vitányi Iván a novellaelemző konferencián elhangzott előadásában így fogalmaz: „Ha a műalkotást szerkezetnek, struktúrának, rendszernek, egységnek, totalitásnak, szervezetnek, organizmusnak, alaknak, formátumnak, morphénak, szövetnek, modellnek tekintjük, akkor azt állíthatjuk róla, hogy részei vannak.”⁶⁵ Ezek a részek pedig egy bináris kategóriákból épülő szerkezet mentén helyezkednek el.

2. Másodsor: szinkrón szemlélet váltja föl a diakrón megközelítést. A strukturalista kutató nem a folyamatot vizsgálja, hanem annak végtermékét; nem a változás folyamatát, hanem e változás

⁶¹ Hankiss 1968: 37.

⁶² Hankiss 1971d/I: 5–6.

⁶³ Hankiss 1971d/I: 9.

⁶⁴ Hankiss 1971d/I: 6.

⁶⁵ Vitányi 1971: 87.

végső produktumát, amely az időn kívüli pillanat lenyomata. Hankiss szerint „[a] strukturalista kutatót általában nem a rendszer létrejötte, hanem a rendszer – egy társadalmi rendszer, egy nyelv, egy élő sejt, egy gyár, egy kultúra, egy műalkotás – »működése« érdeklí [...] általában inkább a törvényszerűségek érdeklik, mint a jelenségek»⁶⁶; pontosabban, mint később rámutat, „a jelenségeket [is] rendszerként vizsgálják”.⁶⁷ A strukturalista irodalomkutatóról pedig megállapítja, hogy „vagy magát a műalkotást elemzi mint bizonyos alkotóelemek komplex rendszerét”, vagy „ha például egy keletkezésfolyamat is érdeklí, akkor egy, a műalkotást is magába foglaló nagyobb rendszert vizsgál”.⁶⁸

3. Harmadszor: a különböző diszciplínákat átható, általános nyelvközpontúságról beszélhetünk, a nyelvészet fókuszából szervezett interdiszciplinaritásról. A strukturalista ugyanis – bármelyik tudományterület művelője is – sajátos „nyelvként” írja le a törvényszerűségeket, az alkotóelemek belső összefüggéseit, elfogadva a saussure-i tételt, miszerint „a nyelv [...] önmagában egész és osztályozási elv”.⁶⁹ Vagyis a strukturalista irodalomtudós, folklorista, szociológus vagy pszichológus egyaránt a nyelv struktúráit modellálja a maga területén leírandó jelenségekben, keresve a nyelvészek által meghatározott struktúrákat. E nyelvészet-alapú szemlélet több fontos következménnyel járt: egyrészt a diszciplínák a nyelvi struktúrák keresésében találkoznak, s kialakul egy erős „interdiszciplináris szemlélet”,⁷⁰ másrészt a strukturalista kutató hozzá tud szólni más tudományterületek kérdéseihöz, amennyiben fölfedezi és leírja a jelenségek mögötti mélystruktúrákat, amelyek a felszíni struktúrákat szervezik.

Vagyis – hogy néhány példát említsek – a nyelvész két trópus működését fedezi fel a beszédzavarokban, a metaforának és a me-

⁶⁶ Hankiss 1971d/I: 6.

⁶⁷ Hankiss 1971d/I: 10.

⁶⁸ Hankiss 1971d/: 8.

⁶⁹ Id. Miklós 1968: 121.

⁷⁰ Hankiss 1971d/I: 6.

tonímiának feleltetve meg a beszédzavarok két nagy osztályát; az irodalmár a motívumok grammatikájáról ír, miként a folklorista a népszokások grammatikájáról; a szociológus fölfedezi a társadalom paradigmaticus és szintagmatikus kapcsolódásait; a pszichológus meglátja az elme „nyelvét”. Ez az interdiszciplinaritás látványosan érvényesül a hetvenes évek első felében rendezett konferenciák és vitaulések előadóinak témaválasztásában, amikor is egyaránt nagy hozzáértéssel beszélt nyelvész, pszichológus, folklorista, zenetudós és irodalmár a Babits- és Kassák-versről, illetve a Krúdy- és a Kosztolányi-novelláról. Mindez nagy nyelvészeti jártasságot feltételezett a különböző diszciplínák művelőitől, és külön előnynek számított, ha valaki egyszerre volt nyelvész és, mondjuk, irodalmár, mint Fónagy Iván, Petőfi S. János vagy Martinkó András (aki a strukturalista módszer védelmében nem véletlenül hangsúlyozza az „apróságok, részletproblémák” fontosságát: „a mikrovilágban letapogatott törvényszerűségek vezethetnek csak el a makrovilág törvényeinek felismeréséhez s a törvények általánosításához”⁷¹).

Az interdiszciplinaritás azt is jelentette, hogy a kutatók jóval szorosabb szakmai kapcsolatot létesíthettek egymással, mint korábban bármikor. A különböző tudományterületeken dolgozó szakemberek azonos elméleti nyelvet beszéltek, rálátásuk volt egymás munkájára, aminek következtében alkotói közösségek jöttek létre. Sőt a „nyugattól” évtizedeken át elzárt magyar kutatók a nemzetközi tudományos élettel is kapcsolatba kerültek; a strukturalizmus eleve nemzetközi mozgalom volt, mégpedig „nyugati” és „keleti” gyökerekkel egyaránt (a Hankiss Elemér szerkesztette *Strukturalizmus* kötet éppen a szláv gyökerű mozgalom nemzetközi és interdiszciplináris jellegét mutatta be).

4. Negyedszer: a strukturális vizsgálat a műre, a szövegre koncentráll, hangsúlyozva az irodalmi szöveg autonómiáját, így a verset is mint „szerves egészt”, „önmagában teljes struktúrát”⁷² tekin-

⁷¹ Martinkó 1973: 5.

⁷² Hankiss 1971d/II: 71.

tette, melynek elemzésében előtérbe kerültek a formai viszonylatok, szemben a marxizmussal, amely – mint Kulcsár Szabó Ernő fogalmaz – „egy-egy művészetén túli »rendező középponthoz« mért eszmék és téveszmék történetévé változtatta az irodalmi hagyományt”.⁷³ Hankiss szerint a „strukturalista irodalomkutatás [...] valóban csaknem kizárólag a műalkotás »formálisnak« tekinthető szintjeit elemezte, a nyelvi kifejezés szintjét és a kompozíció szintjét”.⁷⁴ A strukturalista a műalkotás jelszerűségét és modellszerűségét vizsgálja (Lotman, Hankiss); egyúttal állítja, hogy az „irodalmisság” és a „költőiség” kritériumai éppen a formális szerkezetben keresendők. Mint Hankiss írja, az „új irányzatok [...] arra törekuszenek, hogy fölfedezzék és meghatározzák azt az egyetlen vagy néhány alapvető mozzanatot, amely irodalommá teszi az irodalmat, műalkotássá a műalkotást, s mintegy vezérlő elvként megteremti, kialakítja, egybehangolja a műalkotás egész belső dinamizmusát, struktúráját”.⁷⁵ A struktúrát pedig formalizáltan, képletekbe rendezve írják le, olyan bináris ellentétpárookra alapozva, mint tartalom és forma, jelölt és jelölő vagy felszíni szerkezet és mélyszerkezet.

Mivel meggyőződésük szerint a költészetben jelenik meg legtisztábban a struktúra vezérelve, a költészet szolgál a strukturalista elemzés természetes terepeként. Ekként vizsgálják a költői nyelvet a köznyelv „deformálásaként”, illetve „deautomatizálásaként”, keresve az azt a köznyelvtől elkülönítő strukturáltság és retorizáltság módozatait. „Az irodalmi alkotás princípiumává, ősmodelljévé” lett „hol az oxymoron, hol a paradoxon, a szinesztézia, a metafora, a rekurrencia, az ambi-, illetve multivalencia, a szisztéma és széria dialektikája és így tovább” – fogalmaz Hankiss.⁷⁶

A felsorolt strukturalista tételeket ma már nem kizárólag a strukturálizmushoz kötjük, hiszen a strukturalista szemlélet beépült a tudományos gondolkodásba: a formai elemzéstechnikák

⁷³ Kulcsár Szabó 1994: 37.

⁷⁴ Hankiss 1971d/I: 20.

⁷⁵ Hankiss 1968: 37.

⁷⁶ Hankiss 1968: 38.

szinte készségekké váltak, és az irodalmi szövegszerkezet saját grammatikaként és szinkrón grammatikai kategóriák által történő megközelítése tovább élt, beépülve számos posztstrukturalista irányzat módszertárába is. A strukturalista poétika és narratológia olyan elemző eszköztárat hozott létre, amely irányzatoktól – és irányultságtól és céltől – függetlenül biztosítja a szakszerű, objektív vizsgálatot.

2.2. A strukturalizmus marxista kritikája

Tudomásom szerint a magyar marxista kritika soha nem tekintette át tudományos szigorral a strukturalizmus tételeit, sehol nem adták azok rigorózus cáfolatát; ehelyett gyakran csak szinte esetlegesen elejtett megjegyzéseket olvashatunk, amelyeket a strukturalizmus marxista kritikájaként kellett tekinteni. Ám nemcsak a strukturalizmus részletes marxista kritikájának hiányáról beszélhetünk, hanem a marxizmus irodalomelméleti összefoglalásának az elmaradásáról is.⁷⁷ Bár címében több kiadvány is ígérte a marxista irodalomelmélet tételes bemutatását, a magyar marxista irodalomtudomány adós maradt e feladat abszolválásával. Igaz, egy magát marxistának valló értelmezés sem attól volt marxista, hogy a megfelelő elméleti tételeket a gyakorlatba ültette volna, vagy hogy jellemzően marxista szemlélet keretezte volna a szövegeket. Általában elegendő volt az önmegnevezés (amikor is a szerző önmagára mint marxistára utal), néhány klasszikus marxista forrás szerepeltetése,⁷⁸ valamint az obligát tiszteletkö-

⁷⁷ A mai olvasó számára különösen furcsa, hogy a marxista irodalomelmélet áttekintését ígérő tanulmánygyűjteményben legalább akkora teret kapnak a történelmi adatok (mint például Lenin és a szovjethatalom, a Párizsi Kommün vagy a II. Internacionálé) és a „sztorik” (például Lukács bécsi emigrációja), mint a valóban elméleti tételek. (Lásd Nyíró–Veres 1981.)

⁷⁸ Klaniczay Tibor például ekként sorolja föl marxista forrásait: „Marx és Engels az irodalomról és művészetről szóló cikkei”, „Lenin irodalmi vonatkozású írásai”, „Lukács György jórészt már korábban írt és külföldön

rök megtétele Marx, Engels, Lenin és (bizonyos időszakokban) Lukács György körül, vagy akár egyetlen Lenin-idézet a tanulmányok elején vagy végén. Hiszen – hangzott a magyarázat – „a marxista irodalomelmélet [...] a lenini útmutatás alapján tudja létrehozni a történeti és az esztétikai irodalomszemlélet szintézisét”.⁷⁹ Sőt Magyarországon gyakran elegendő volt a párt kultúrpolitikájának közvetítése, irányt mutató szerepének elismerése. Mint Szabolcsi Miklós, Illés László és József Farkas az 1982-ben kiadott *Világ szemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból* című kötet előszavában írják: „irodalom és kritika a mozgalom elkötelezettje [...], a történelmi szükségszerűség a nemzetközi munkásmozgalomnak addig soha be nem járt terepen történő előrehaladásából származott”.⁸⁰ A példakép ekkor éppen Lukács György, aki – mint e kötet előszavában olvassuk – „kemény számadással, olykor kegyetlennek tetsző kritikával illeti a magyar szellemi élet jelenségeit, de a szocialista kibontakozás érdekében”.⁸¹ Mint maga Lukács írja a kötetben közölt egyik írásában: „A marxista kritikus nagy politikai felelőssége abban áll, hogy ő egyik végrehajtója a párt kultúrpolitikájának, aktív részese a szocializmus felépítésében döntő jelentőségű kultúrforradalomnak.”⁸² Vagy mint egy későbbi kritikus fogalmaz: „irodalomelméletünknek törekednie kell e cél [a szocialista és a kommunista társadalom új emberének az új viszonyokra való nevelése] megvalósítására”.⁸³ „Az irodalomelmélet akkor szolgálja leghívebben [...] a feladatát, ha elősegíti a szocialista irodalom fejlődésében szerepet játszó elvi, elméleti kérdések feltárását és megoldását: ha képes megvilágíta-

megjelent, de Magyarországon és magyar nyelven csak a felszabadulás után publikált művei” (Klaniczay 1964: 272).

⁷⁹ Szili 1966: 47.

⁸⁰ Szabolcsi–Illés–József 1982: 8.

⁸¹ Szabolcsi–Illés–József 1982: 20.

⁸² Lukács 1949: 70.

⁸³ Nyíró 1967: 18.

ni irodalmunk új törvényszerűségeit”.⁸⁴ A feladat pedig „a marxista kritika hatékonyabbá tétele, elvi és gyakorlati problémáinak megvilágítása, [ami] a párt kulturális politikáját közvetve és közvetlenül segíti”.⁸⁵

Ha azonban eltekintünk a magyarországi politikai-ideológiai irányítástól, és csak magukat a marxista tételeket nézzük, elmondhatjuk, hogy a strukturalizmus bizonyosan szembement a marxista kritika számos állításával – vagyis az uralkodó ideológia elvi alapon is követelhetette a strukturalisták marxista alapú visszazorítását. Ezt az elvi alapot három tételütközés mentén kísérlem meg föltérképezni.

Elsőként említhető a marxista tükrözésemélet és a strukturalista szövegautonómia-koncepció ütközése. A marxista kritika szerint az irodalom a társadalmi felépítmény része; az irodalmi szöveg a valóság visszatükrözése.⁸⁶ Ennek alapján érthető, hogy a marxista kritika talán a strukturalizmusnak az irodalmi mű autonómiájára vonatkozó tézisét bírálta a leghevesebben, „ön-célúsággal”⁸⁷ vádolva a strukturalista módszert, amely vizsgálódásaiból kizárja a társadalmi kontextust, és ezzel megkérdőjelezi a marxista irodalomkritika egyik alappilléret képező tükrözéseméletet. Mint az egyik kritikus írja, „az irodalom képes a való-

⁸⁴ Nyíró 1967: 18.

⁸⁵ MSZMP 1972: 27.

⁸⁶ „...a társadalmi tartalom és esztétikum egymásba való átmenetének sajátos, konkrét módozatait” képviseli (Szili 1966: 468); „a művek visszatükrözik a társadalom életét” (Szili 1966: 469); „az irodalmat mint társadalmi jelenséget a társadalom fejlődésének alapvető törvényei határozzák meg” (Nyíró 1967: 15); „a marxista irodalomelmélet kiindulópontja az, hogy az irodalom a társadalmi felépítmény egyik jelensége, a társadalom ideológiai szférájához tartozik, és a társadalmi tudat sajátos megnyilvánulási formája” (Nyíró 1967: 16); „a társadalom mozgása és haladása determinálja a művészet létét és fejlődését” (Nyíró 1967: 43); „a marxizmus a művészetet az emberi tudat produktumának tekinti – s a tudat társadalmi” (Nyíró 1967: 57); „a marxista irodalomtudomány az irodalmi jelenségek társadalmi determinánsait kutatja, fedi fel és elemzi” (Nyíró 1967: 126).

⁸⁷ Nyíró 1967: 15; Szili 1966: 463.

ság aktív visszatükrözésére, képes a társadalmi fejlődés törvényei által meghatározott feltételek alapján sajátos, belső fejlődésre, s e fejlődés közben a visszatükrözés módjainak, irányának, mélységének kimeríthetetlen lehetőségeit a társadalom és a saját fejlődése által konkrétan meghatározott módon érvényesíti”.⁸⁸

A második tételütközés a diakrón és a szinkrón szemlélet között jelenik meg. Klaniczay Tibor szerint „a marxista történetiség következetes alkalmazására való törekvés. [...] az irodalomtudományi munka minden ágában, így a filológiában, irodalomelméletben és kritikában” a „polgári irodalomelméletek” „ahisztórizmusa” miatt „különösen jogosulttá” vált.⁸⁹ Ezért tekintették perdöntően fontosnak „a marxista történetiség következetes végigvitelét”⁹⁰ – szemben a strukturalizmus izoláló, csak szinkrón jelenségekre koncentráló figyelmével.

Harmadik pontom a marxista kritika által hangsúlyozott értékalapú szemléletre és az értékmentesség strukturalista tételére vonatkozik. Különösen a magyar marxista kritikusok fektettek nagy hangsúlyt a preskriptív, normatív kritika gyakorlására, elméletileg próbálva igazolni a pártvezetés vagy a kulturális hatalmi központok kanonizációs gyakorlatát.⁹¹ A kanonizáció min-

⁸⁸ Szili 1966: 466–467.

⁸⁹ Klaniczay 1964: 257.

⁹⁰ Klaniczay 1964: 258.

⁹¹ Ekként értekeznek a kritika „normatív szerepéről” (Nyíró 1967: 31), a „korszerű, 1963-as szocialista irodalomról” (Szabolcsi 1964: 139), s miközben „elfogulatlan irodalomszemléletet” (Lukács 1947) követelnek, a marxista irodalomkritikus feladatát abban jelölik meg, hogy cselekvően részt vegyen „a polgári csökevények felszámolásában” (Lukács 1949: 70), a marxista lektor feladatát pedig abban, hogy meggyőzze, nevelje az író, rávezesse „kézirata megfelelő kijavítására” (Lukács 1949: 73). Horváth Márton mutat példát: „Író-diplomaták” elemzésében felsorolja a kortárs írók munkáiban talált tévedéseket, „a bűn határait súroló súlyos” hibákat (Horváth 1949: 76): Fehér Klára színdarabjában, Zelk Zoltán költészetében és általában a kortárs írók munkáiban, akik „lényegében cserben hagy[ák] a népet” (Horváth 1949: 77), és nem nyitják ki „füllüket Lenin figyelmeztető szavaira” (Horváth 1949: 78). Révai József pedig megszerkeszti Lukács

denekelőtt a „realizmus programmá avatásában”⁹² nyilvánult meg, a „szocialista realistanak” minősíthető művek dicsérő-ünnepelő bemutatásában és az „egységes magyar szocialista irodalomba” sorolható művek lajstromozásában.⁹³ A kritikával szemben elvárható – olvassuk a Béládi Miklós szerkesztette *A magyar irodalom története* (közismert nevén „Spenót”) 1981-es, hetedik kötetében –, hogy „ítéleteivel értékrangsorot alakít ki és a fő vonalakban megfogalmazott általános elveket a mindenkori művészeti fejlődés szintjén konkrét elemzések formájában realizálja, és mintegy »visszaigazolja« azt az irodalomirányítás számára”.⁹⁴ A kritikusok nyíltan – igaz, kis iróniával – „ítészeknek” is nevezték magukat,⁹⁵ akik bevallottan „normatív” irodalomkritikát művelnek.⁹⁶ Mint Kulcsár Szabó fogalmaz, „[a] nagy marxista

bűnlajstromát, aki szerinte nem foglalkozott eleget a pártirodalommal, a proletáriradalommal, a fiatal szocialista irodalommal (Révai 1950).

⁹² Szabolcsi–Illés–József 1982: 16.

⁹³ Lásd erről Szabolcsi 1964: 19.

⁹⁴ Béládi–Kiss–Rónay 1982, 1981: 423.

⁹⁵ „»ÍTÉSZ« vagyok”; Szabolcsi 1964: 226.

⁹⁶ A normatív kritikus meg tudja mondani, hogy kik tekinthetők a „költő-eszmény” megvalósítóinak (Klaniczay 1964: 25), mely szerzők sorolhatók a kizárólagosként elfogadott „proletáriradalomba” vagy „proletárforradalmi irodalomba” (Szabolcsi 1964: 38), melyek a legfontosabb kritikai témák („a szocialista realizmus, a pártosság, a népiség, a pozitív hős” (MSZMP 1972: 32–33), mely „kritikai orientáció” elfogadott, illetve mely kutató szemlélete, értelmezése elfogadható. Hogy ki a fontos szerző, és ki nem, elsősorban „az ábrázolás eszmei-politikai irányától” és az „alkotó politikai véleményétől” függ (Szabolcsi: „az alkotó politikai véleménye minősít” [Szabolcsi 1964: 23–24]). Lukács Lengyel Balázs „ferde elmélete” ellen indított támadást, melynek során Ady és Petőfi mellett Babits, az Újhold-nemzedék és Kosztolányi egyaránt könnyűnek találhatik (Lukács 1946/b: 37), miként a népi írók is, elsősorban Szabó Dezső és Németh László, akiket a „társadalom helyes felismerésének” elmaradásával vádol (Lukács 1946/a: 21), valamint azzal, hogy nem találtak „elég intenzíven kapcsolatot a munkáskultúrához” (Lukács 1946/a: 33). Klaniczay a „marxizmustól idegennek” (Klaniczay 1964: 131) könyvelte el a népi írókat, „akiknek irányzata zsákutca” (Klaniczay 1964: 139). Nyíró Füst Milánt

elbeszélés [...] előre eldöntött, irodalmon túli lényeket tulajdonít az irodalomnak, az irodalomtudományt pedig arra a szerepre kényszeríti, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén »megalappozza« az előzetesen megállapított értékösszefüggéseket”.⁹⁷

3. Paradigmaváltás vagy fordulat?

Végül arról a kérdéstről kívánok szólni, hogy mennyiben tekinthető paradigmaváltásnak a strukturalizmus megjelenése a hatvanas-hetvenes évek magyarországi irodalomtudományában. A strukturalizmus előtt vagy után húzódik-e paradigmaváltás a Thomas Kuhn által leírt értelemben? Vagyis amikor „a tudományos forradalom” hatására a tudósok „új eszközöket alkalmaznak és új területeket vesznek szemügyre”⁹⁸; melynek eredményeképp a tudós „látótere átfordul”,⁹⁹ s megváltozik a „tudományos észlelés”,¹⁰⁰ sőt még „a világ is megváltozik”¹⁰¹?

A válasz egyáltalán nem magától értetődő. Egyrészt elmondhatjuk ugyanis, hogy a strukturalista elméletet valóban koherens

ítélte el „túlhaladott”, „irracionális esztétikája” miatt (Nyíró 1967: 44–73). Később Szabolcsi a „neoavantgarde” irányzatain belül elkülönítette azt a vonulatot, amely megtalálta „az utat a forradalmi munkásmozgalomhoz” (Szabolcsi 1971: 83), és az avantgárdon belül is megtalálta azt a néhány művészt (elsősorban József Attilát és Majakovszkijt), aki „marxista megoldást” adott az „avantgarde által fölvetett problémákra”, megszüntetve-megőrizve az avantgárd „képalkotástechnikát” és egyéb költői eszközöket, „egy szocialista realista líra szerves, világos, kristályos részévé” téve ezzel az avantgárd sajátos formanyelvét (Szabolcsi 1971: 144). Mindezzel pedig „az avantgarde egyes eszközei betagozódtak, mint részletelemek, mint a művészeti forma egyes részei egy nagyobb, egységesebb, szocialista eszmeiségű egészbe” (Szabolcsi 1971: 145).

⁹⁷ Kulcsár Szabó 1994: 38.

⁹⁸ Kuhn 1984: 153.

⁹⁹ Kuhn 1984: 155.

¹⁰⁰ Kuhn 1984: 159.

¹⁰¹ Kuhn 1984: 153.

paradigma szervezte – vagyis olyan elvi tételegyüttes, amelyet egy adott „tudományos közösség minden tagja elfogad”.¹⁰² A strukturalista paradigmának e tudományos közösségszervező potenciálja mindenképp megvolt Magyarországon. Nem mondható el ugyanez a marxizmusról, amely Magyarországon elsősorban ideológiaként működött, a pártvezetés tudományfelügyeletének kereteként, de nem tudományos közösségszervező paradigmaként (pontosabban csak nagyon kevesek számára működött így). A strukturalizmus minden bizonnyal azért vonzotta a fiatal tudósnemzedék legigényesebb tagjait, mert a marxizmus paradigmahiánya után egy valódi tudományos paradigma szervezte szemléletben és közösségben gondolkodhattak, dolgozhattak. – Ebben a tekintetben tehát egy paradigma bevezetéséről beszélhetünk.

Másrészt azonban, ha távolabbról nézzük a helyzetet, a strukturalizmus és a marxizmus episztemikus összeegyeztethetőségének vagy összeegyeztethetetlenségének a perspektívájából, akkor inkább a két szemlélet bizonyos fokú rokonságáról kell beszélnünk. Ha a legfőbb állításokat, a két elmélet alappilléreit tekintjük, a marxizmust és a strukturalizmust egyaránt a Foucault-i modern episztemé szervezte szemléletnek kell tartanunk, amennyiben a dualistavilágkép-elemzést mindkét szemlélet egyaránt elfogadta. Mindkét szemléletben tetten érhető a modern episztemé hegeli alapú mélység-modellje, mely a jelenség/lényeg, külső/belső, látens/manifeszt stb. kettősségekből épül. A strukturalizmus úgy írta felül a marxizmust, hogy közben nem lépett ki a dualista paradigmából. Felülírta, amennyiben a „társadalmi valóságot” a nyelvvel helyettesítette, ugyanakkor alapvető episztemikus rokonságot is mutatott a marxizmussal, amennyiben mindkét szemlélet a felszíni jelenségek mögötti rend megismerhetőségét hirdette – a modern episztemé szellemében. Michel Foucault 1960-os budapesti látogatása során tett megjegyzése – *„J'étais un peu ému en voyant que la pensée du cher vieux Alth*

¹⁰² Kuhn 1984: 233.

[Althusser] *venait jusqu'au tréfonds du marxisme des steppes*¹⁰³ – is erre a „furcsa párra”, a marxizmus és a strukturalizmus váratlan összefonódására vonatkozott. Nem véletlen, hogy annyi szakember sürgette a marxista és a strukturalista szemlélet termékenyítő összekapcsolását.

Vagyis, hogy a kérdésre válaszoljak, a strukturalista szemlélet a magyarországi (pártirányítással működő marxizmus uralta) helyzetben valóban tudományos paradigmát honosított meg az irodalom tudományos vizsgálatában. Ugyanakkor, ha a valóban tudományos marxista tételeket vesszük figyelembe, a két szemlélet között nem érhető tetten valódi episztemikus törésvonal. Eképp a strukturalizmus inkább fordulatnak tekinthető a magyarországi irodalomtudományban, amely Doris Bachmann-Medick szerint alapvetően a vizsgált „tapasztalathalmazok” átalakulásával és a paradigmán belüli új módszertanok átvételével jár anélkül, hogy új paradigma jönne létre.¹⁰⁴

A paradigmaváltás vagy fordulat kérdésére adott válasz attól is függ, hogy miként ítéljük meg a nyelvi fordulatot, pontosabban annak két hullámát, amelyet Bo Pettersson a „gyenge” és az „erős” terminusokkal jelöl. Mint írja, míg a gyenge nyelvi fordulat beéri annak hangoztatásával, hogy a gondolkodás valamilyen nyelvből gyökerezik, addig az erős nyelvi fordulat – azon túl, hogy az emberi gondolkodás nyelvi gyökerét hangsúlyozza – azt az állítást is magában foglalja, miszerint a nyelv kizárólag a nyelvre utalhat, és nem a valóságra.¹⁰⁵

Az oxfordi és cambridge-i analitikus filozófia (mely többek között a Hamann, Herder, Humboldt és Schleiermacher nevével fémjelzett korai nyelvészeti hagyományára épül) szakított a korábbi instrumentalista felfogással (miszerint az ideákhoz képest másodlagos nyelv a gondolkodásnak pusztán eszköze), azt állítva, hogy nincs gondolat nyelv nélkül. Elsősorban Russellről

¹⁰³ „Megindított, hogy a drága öreg Alth gondolkodása ilyen mélyen behatolt a marxista sztyeppékre.” Id. Defert–Ewald–Lagrange 1994: 28.

¹⁰⁴ Bachmann–Medick 2016: 11.

¹⁰⁵ Pettersson 2012: 408–409.

és a fiatal Wittgensteinről van szó, akik a filozófiai problémák megoldásához a nyelv működésének tanulmányozását javasolják. „Az egész filozófia »nyelvkritika«”¹⁰⁶ – fogalmaz Wittgenstein a *Tractatus*-ban (1921). Miként Richard Rorty írja, az angol-amerikai gyökerű nyelvi fordulat képviselői által vallott tételek szerint „a megfelelő (és biztos) módja, hogy [bizonyos dolgokról] beszéljünk az, ha a nyelvről (annak szintaxisáról és értelmezéséről) beszélünk”.¹⁰⁷ Ian Hacking nyomatékosan kijelenti, hogy a nyelvfilozófia lényegében jelentéselméletnek tekinti a filozófiát; a nyelv azért „számít” a filozófia számára, mert a tudásról való gondolkodás átalakult: a nyelv alkotja az emberi tudást, és nem tapasztalatainkat rögzítő eszköz.¹⁰⁸ Ekként a filozófia feladata nem az ideák, hanem a mondatok vizsgálata.¹⁰⁹

Az 1930–40-es években következett be tehát az a nagyarányú változás a filozófián belül, melynek során megjelent a nyelv vizsgálatának imperatívusza. Ez az időszak pedig pontosan egybeesett a strukturalizmus megjelenésével, melynek során ez az imperatívusz átalakította a kultúra minden jelenségéről, így az irodalomról való gondolkodást is. Miként a filozófia tárgya csak a nyelv lehet (és nem a fogalmak), és miként a filozófia feladata nem az ideák, hanem a mondatok vizsgálata, úgy az irodalomtudomány feladata sem a „tükrözött valóság” vagy az „eszmei mondanivaló” tanulmányozása, hanem a mondatoké; nem a tartalom vizsgálata, hanem a formáé. Minthogy a „valóság” a nyelv lenyomata, úgy kell azt leírni, mint egy nyelvet: jelek, reprezentációk és különbségek rendszereként; tehát a „valóság” mindenmű vizsgálata is nyelvészeti. A nyelven túli, a nyelvhasználat

¹⁰⁶ Wittgenstein 2004: 33. [4.0031]

¹⁰⁷ „...the proper and safe way of speaking about [some things] is to speak about (the syntax and interpretation of) language”; Rorty 1992: 9.

¹⁰⁸ „Language matters to philosophy because of what knowledge has become. [...] discourse [...] no longer merely a tool by which experiences are shared, [...] but as that which constitutes human knowledge”; Hacking 1975: 187.

¹⁰⁹ „...sentences appear to have replaced ideas”; Hacking 1975: 159.

mögötti „valóság” – bár létezését nem vonják kétségbe – nem vizsgálható, állítják a filozófusok; hasonlóképp azt állítják az irodalmárok, hogy bár „tartalom” létezik, az csak a formán keresztül tanulmányozható.

Az episztemikus kapcsolódások szempontjából fontos megjegyezni, hogy a gyenge nyelvi fordulat nem kérdőjelezi meg magát a nyelven kívüli vagy nyelven túli valóságot: a *Tractatus*-ban Wittgenstein a tények képéről (Nyíri Kristóf fogalmazásában azok leképezéséről¹¹⁰) ír, a tényekről alkotott képet pedig a valóság modelljének tekinti: „Mi képeket alkotunk magunknak a tényekről”,¹¹¹ „a kép a valóság modellje”¹¹². A *Logikai-filozófiai értekezés*ben ezért hemzsegnék az olyan szavak, mint ábrázol, tükröződik, leképez, mutat, melyek egyértelműen a modern episztémé dualista szemléletéről árulkodnak.¹¹³ Ebben a tekintetben kapcsolható össze az első vagy gyenge nyelvi fordulat a strukturalizmussal: miközben mindkét gondolkodás a nyelv elsődlegességét hangsúlyozza, a nyelv által leképzett vagy a nyelven keresztül megközelíthető valóság létét nem kérdőjelezi meg (miként a formán keresztül megkülönböztethető tartalom létét sem). Vagyis elmondható, hogy az első vagy gyenge nyelvi fordulat szemlélete hatotta át a 20. századi strukturalista iskolák – köztük a magyarországi strukturalizmus – nyelvészeti-technikai alapú, de mindvégig a modern episztémé keretében működő dualista szemléletét. Ebben az értelemben a strukturalizmus fordulatnak tekinthető, és nem episztemikus (vagy paradigma) váltásnak.

¹¹⁰ Nyíri 1983: 30–31.

¹¹¹ „We make to ourselves pictures of facts”, Wittgenstein 2015: 238/Wittgenstein 2004: 18 (2.1 §).

¹¹² „The picture is a model of reality”, Wittgenstein 2015: 238/Wittgenstein 2004: 18 (2.12 §).

¹¹³ „...the logical form [...] mirrors itself in the propositions. That which mirrors itself in language, language cannot represent. That which expresses itself in language, we cannot express by language. The propositions show the logical form of reality”; Wittgenstein 2015: 282 (4.121 §).

Am paradigmaváltás mégis történt – igaz, néhány évvel később. 1980-ban, vagyis a vizsgált évtized végén Szegedy-Maszák Mihály éppen az akkorra már sűrűtővé vált episztemikus vagy paradigmaváltás kérdését veti föl, amikor a „dualista” világgép-elemzés („költőileg megformált világgép”,¹¹⁴ „költőileg megformált ideologikum”¹¹⁵) helyett *monista* elemző módszert sürget, amelynek keretében „a tartalom és a forma nem különül el egymástól”,¹¹⁶ és „a mű ideologikuma ne[m] csak ontológiai, hanem történelembölcseleti értelmezést” is kap.¹¹⁷ Mindehhez egy „új fogalmi nyelv teremtését” tartja szükségesnek, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”.¹¹⁸

A nyolcvanas években pedig már olyan mondatokat olvashatunk, miszerint – most Kulcsár Szabó Ernőt idézem – „a mű éppúgy teremti és formálja olvasóját, miként az olvasó is újrateremti a maga számára a művet”¹¹⁹; „a modern regény úgy sugall észlelési modelleket, hogy azokat a szöveg kontextuális adottságai folytán magának az olvasónak kell »előállítania«”¹²⁰; „az irodalmi műalkotást olyan képzeletbeli tárgynak tekinthetjük, amely szöveg és olvasó együttműködése során mindig más és más alakban realizálódik”.¹²¹

A Szegedy-Maszák és Kulcsár Szabó által megfogalmazott tételeket olyan tudományos elmélet keretezi, amely lényegileg lesz összeegyeztethetetlen a strukturalizmussal. Ez az összeegyeztethetetlenség, amely Kuhn szerint a tudományos forradalom jellemzője, akkor következik be, amikor egy tudományos közösség elveti „a hagyományos tudományos elméletet egy vele összeegyeztethetetlen másik kedvéért”, és ezzel átalakítja „a tu-

¹¹⁴ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁵ Szegedy-Maszák 1980: 17.

¹¹⁶ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁷ Szegedy-Maszák 1980: 15.

¹¹⁸ Szegedy-Maszák 1980: 21.

¹¹⁹ Kulcsár Szabó 1984: 14–15.

¹²⁰ Kulcsár Szabó 1984: 59.

¹²¹ Kulcsár Szabó 1984: 62.

dományos munka színterét képező világ[ot]”.¹²² A strukturalista szemlélettel (és általában a modern episztémé szervezte elméleti iskolákkal) összeegyeztethetetlen tételek között említhetjük többek között a szavak és a dolgok megkülönböztetésének, a referencialitásnak és nyelvtől független (vagy a nyelvhasználat mögötti) valóság vizsgálatának lehetetlenségére vonatkozó állításokat; a valóság nyelvi konstrukcióként, a beszélők által lakott nyelvi rendszerek effektusaként történő felfogását; a nyelvnek nem a világ lenyomataként, hanem a világot, a világról való ismereteket megelőző rendszerként történő kezelését; vagyis a nyelvben való „mindig már” bennlevőség hangsúlyozását; a nyelv mint emberi kifejezés vagy tevékenység, és egyúttal a beszélői ágencia lehetőségének elvetését, amennyiben nem a beszélő, hanem a nyelv beszél.

Mindezek a tételek az erős nyelvi fordulathoz köthetők, és összekötik az olyan, egyébként egymástól meglehetősen különböző nézeteket valló gondolkodókat, mint a késői Wittgenstein, Husserl, Heidegger és Gadamer, és nem kevésbé Jacques Derrida. A posztumusz kiadott *Filozófiai vizsgálódások* (1953) Wittgensteinje elvetette a nyelvi jelentés dualizmusát, és a szójelentést a nyelvhasználatban jelölte meg,¹²³ ezzel „visszahozva a szavakat metafizikájukból hétköznapi használatukba”.¹²⁴ Amikor beszélünk, hangsúlyozza, a szavak mellett nem jelennek meg „jelentések” a fejünkben, amelyeket egymáshoz kellene igazítanunk; nem is beszélhetünk efféle „igazításról”¹²⁵, hiszen „maga a nyelv

¹²² Kuhn 1984: 24.

¹²³ „...the word »meaning« [...] can be defined thus: the meaning of a word is its use in the language”; Wittgenstein 1958: 20. [43 §] (Nyíri Kristóf fordításában: „a szó jelentése nem más, mint használati módja a nyelvben”; Nyíri 1983: 93.

¹²⁴ „...bring words back from their metaphysical to their everyday use”; Wittgenstein 1958: 20 [116 §].

¹²⁵ „...if the meaning is the *use* we make of the word, it makes no sense to speak of such »fitting«”; Wittgenstein 1958: 53 [138 §].

a gondolat szállító közege”.¹²⁶ Az erős nyelvi fordulat a nyelv és a beszélő dualizmusát is felülírta, elvetve az emberi ágencia lehetőségét; Heidegger szerint „[l]ényegét tekintve a nyelv se nem az ember kifejezése, se nem tevékenysége. A nyelv beszél.”¹²⁷ E nyelvi fordulat során – mint Kulcsár Szabó Ernő írja – „annak gondolkodástörténeti tapasztalata került előtérbe, hogy az értelmes beszédre egyedül képes élőlény nyelvi mivolta (= a nyelv általi definiálhatósága) a nyelvnek *nem az eszközszerű használatában* mutatkozik meg, hanem kettejük viszonyának ama másik értelmezésében, ahol az embernek a nyelvhez való *hozzátartozása* a meghatározó mozzanat”.¹²⁸ Ezt nevezi Kulcsár Szabó „a nyelv mindenkori mögékerülhetetlenségének”.¹²⁹ A nyelvbe zártság legvégletesebb megfogalmazását talán Derridánál olvassuk, aki a referens vagy a transzcendentális jelölt hiányára mutat rá, tagadva a jelölt/jelölő kettősséget: „*Le signifié y fonctionne toujours déjà comme un signifiant.*”¹³⁰ – vagyis „[i]tt a jelölt mindig már jelölőként lép működésbe”,¹³¹ továbbá „*il n’y a pas de hors-texte*”¹³² – vagyis „szövegen kívüli jelentés nincsen”.¹³³ „Az olvasat [...] nem folyamodhat egy metafizikai, történeti, pszicho-biografikus valóság referenciájához vagy egy szövegen kívüli jelölthöz sem (amelynek tartalma a nyelven kívüli tartalommal bír vagy bírhatna).”¹³⁴ Vagyis minden emberi tapasztalás a nyelv terméke, „effektusa”; minden nyelv.

¹²⁶ „... the language is itself the vehicle of thought”; Wittgenstein 1958: 107 [329 §].

¹²⁷ Heidegger 1959: 1126.

¹²⁸ Kulcsár Szabó 2017: 434.

¹²⁹ Kulcsár Szabó 2017: 437.

¹³⁰ Derrida 1967: 16.

¹³¹ Derrida 2014. „A könyv vége és az írás kezdete” című fejezet „A program” című alfejezetében.

¹³² Derrida 1967: 227.

¹³³ Derrida 2014: 2. „A Veszedelmes pótlék” című fejezet „A mértékten. Módszertani kérdés” című alfejezetében.

¹³⁴ Derrida 2014: 2. „A Veszedelmes pótlék” című fejezet „A mértékten. Módszertani kérdés” című alfejezetében.

Olyan gondolatok ezek, melyek valamilyen formában fellelhetők a strukturalistákból – részben az erős nyelvi fordulat hatására – posztstrukturalistákká lett teoretikusok állításaiban (Barthes, Althusser, Deleuze, Donato, Foucault, Genette, Girard, Kristeva – és még idesorolnám Benveniste-et is), valamint a posztstrukturalizmus tágabb címkéje alatt futó iskolák (köztük a dekonstrukció, pszichoanalitikus kritika, a hermeneutika és a recepciókritika) más képviselőinek felfogásában (Derrida, Miller, Johnson, Butler; Lacan; Heidegger, Gadamer; Jauss stb.).

Elmondható tehát, hogy míg a gyenge nyelvi fordulat meghatározó szerepet játszott a strukturalista szemlélet kialakításában, addig az erős nyelvi fordulat – amely a tanulmányomban alkalmazott terminológia értelmében maga is paradigmaváltás volt – a posztstrukturalista paradigmaváltásért felelős.

Ám nálunk ebben a tekintetben sem az történt, ami várható lett volna. Magyarországra csak nagy késéssel – jó három-négy évtizedes késéssel – szüremkedtek be strukturalista irányzatok, amelyek megingatták a marxista kritikának a politikai hatalom által biztosított hegemoniáját. Az pillanat, amikor Magyarországon a strukturalizmus a tudományos közbeszéd tárgya és kerete lett, szinte egybeesik azzal a pillanattal, amikor „Nyugaton” a strukturalista elméleti paradigma kifulladt. E kifulladás kezdeti dátuma 1966-ra tehető, a Johns Hopkins Egyetemen tartott konferencia időpontjára,¹³⁵ amelyen többek között elhangzott Derrida „A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában” című, a bináris kategóriákból és a struktúrán kívüli középpontból szerveződő struktúra érvényességét megingató előadása. A posztstrukturalista fordulat itt megnyilvánuló előkészítői között meg kell említenünk Eugenio Donatót is, aki prezentációjában rámutatott, hogy a jelölt rendje másodlagos a jelölő rendje mellett, valamint Roland Barthes-ot és Jacques Lacant: előbbi a nyelv „duplicitása” ellen érvelt, utóbbi a szubjek-

¹³⁵ Ennek a konferenciának az anyaga 1970-ben jelent meg *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism and the Sciences of Man* címen, Richard Macksey és Eugenio Donato szerkesztésében.

tum monologikus felfogása mellett, a nyelvet és a szubjektumot egyaránt Möbius-szalagként konceptualizálva.

Különös módon a strukturalizmus magyarországi elterjedésének megkésettségét nem követte a posztstrukturalista szemlélet elterjedésének megkésettsége: utóbbi viszonylag gyorsan – egy-két évtized után – megjelent a kutatómunkában. Ekként Bevezky Gábor frappáns megjegyzése, miszerint „a magyar irodalomtörténeszek szinte kollektíven aludtak át egy – vagy több – korszakot”,¹³⁶ csak a strukturalizmus előtti időszakra érvényes. Nem véletlen, hogy a Szegedy-Maszák Mihálytól és Kulcsár Szabó Ernőtől korábban idézett kijelentések, melyekkel a posztstrukturalista váltást sürgették, az 1980-as évekből valók: a nyolcvanas években már „a hegemoniájába belefásult marxista esztétikáról” beszélhetünk,¹³⁷ amennyiben az „állampárt tudomány- és művelődéspolitikája már régen lemondott [...] a marxizmus *monopóliumáról*” és megrendült „a hivatalos ideológia uralmának *hegemon* pozíciója”.¹³⁸ Vagyis elmondható – és ezzel a fordulat vagy paradigmaváltás kérdésére is válaszolok –, hogy a magyarországi irodalomtudományban a strukturalizmus fordulata rövid időn belül maga után vont a posztstrukturalizmus paradigmaváltását.

Irodalom

- Abádi Nagy Zoltán 2017. A humán és társadalomtudományok helyzete az 1950-es években. *Debreceni Szemle* XXV (1): 14–43.
- Bachmann-Medick, Doris 2016. *Cultural Turns – New Orientations in the Study of Culture*. Ford. Adam Blauhut. Berlin: De Gruyter.
- Béládi Miklós – Kiss Ferenc – Rónay László 1981. Az irodalomkritika a hetvenes években. In Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–75*. VII köt. Irodalmi élet és irodalomkritika.

¹³⁶ Bevezky 2006.

¹³⁷ Kulcsár Szabó 1994: 31.

¹³⁸ Kulin 2018: 3.

- Budapest: Akadémiai. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/vii-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-19451975-i-irodalmi-élet-es-irodalomkritika-740F/a-korszak-irodalomszemlelete-7737/a-kritika-beladi-miklos-kiss-ferenc-ronay-laszlo-78C3/a-kritika-szerenek-atalakulasa-19571975-7926/az-irodalomkritika-a-hetvenes-ekben-7943/>
- Bezeczký Gábor 2006. A strukturalizmus Magyarországon. 2000 2006 (4): 64–76. <http://ketezer.hu/2006/04/astrukturalizmus-magyarorszagon/>
- Bojtár Endre 1978. *Szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Budapest: Akadémiai.
- Defert, Daniel – Ewald, François – Lagrange, Jacques 1994. Chronologie. In Michel Foucault: *Dits et écrits, 1954–1988. I.* Paris: Gallimard. 13–32.
- Derrida, Jacques 1967. *De la Grammatologie*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Derrida, Jacques 2014. *Grammatológia*. Ford. Marsó Paula. Budapest: Typotex Kiadó. e-könyv.
- Hacking, Ian 1975. *Why Does Language Matter to Philosophy?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hankiss Elemér 1968. Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. [*Valóság* XI (7): 1–18.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 36–69.
- Hankiss Elemér 1970a. A „struktúra” – Kísérlet a fogalom meghatározására. [*Kritika* 8 (9): 21–30.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 70–88.
- Hankiss Elemér 1970b. Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? [*Valóság* XIII (7): 74–88]. In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 89–114.
- Hankiss Elemér 1971a. Vitaindító szempontok. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 9–10.
- Hankiss Elemér (szerk.): 1971b. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai.
- Hankiss Elemér (szerk.): 1971c. *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest: Akadémiai.

- Hankiss Elemér (szerk.): é. n. [1971d]. *Strukturalizmus. I–II*. Budapest: Európa.
- Hankiss Elemér 1973. Amiről érdemes vitatkoznunk. [*Kritika* 11 (2): 5–6.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. II*. Budapest: Akadémiai. 19–25.
- Heidegger, Martin 1957. Language. In Leitch, Vincent B. (ed.) 2001. *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. New York: Norton. 1121–1134.
- Hermann István 1970. Az elsüllyesztett ember. Jegyzetek a strukturalizmusról. [*Kritika* 8 (5): 16–21.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 198–215.
- Horváth Iván – Veres András (szerk.): 1980. *Ismétlődés a művészetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth Márton 1949. Író-diplomaták. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 76–79.
- Katsányi Sándor 2004. Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok. Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban 1945–1950. *Könyvtári Figyelő* 50 (3): 513–524. <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00052/katsanyi.html>
- Király István 1972. Marxizmus, közélet, irodalomtörténet. [Beszélgetés E. Fehér Pállal; *Kritika* 10 (6): 14–16.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 270–278.
- Kiss Lajos 1972. Struktúra és strukturalizmus. [*Kritika* 10 (10): 6.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. II*. Budapest: Akadémiai. 14–18.
- Kistamásné Varga Sarolta 1968. A strukturalizmus vázlatos kritikája. [*Társadalmi Szemle* XXIII (5): 103–110.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I*. Budapest: Akadémiai. 238–252.
- Klanczay Tibor 1964. *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Endre – Szerdahelyi István 1980. *Irodalomelméleti alapfogalmak*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kósa László 2001. *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris.
- Kuhn, Thomas 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest: Gondolat.

- Kulcsár Szabó Ernő 1984. *A zavarbaejtő elbeszélés*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *Az új kritika dilemmái – Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Budapest: Balassi.
- Kulcsár Szabó Ernő 2017. A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat. 433–461.
- Kulin Ferenc 2018. A Kádár-korszak kultúrpolitikájának politikatörténeti háttere. *Életünk* 56 (3): 1–8.
- Lukács György 1938. A realizmusról van szó. In Szabolcsi Miklós – Illés László – József Farkas (szerk.) 1982. *Világszemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból*. Budapest: Kossuth. 279–306.
- Lukács György 1946a. Népi írók a mérlegen. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 16–34.
- Lukács György 1946b. Újhold. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 35–38.
- Lukács György 1947. Elfogulatlan irodalomszemléletért. In Szabolcsi Miklós (szerk.): 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 39–44.
- Lukács György 1949. A marxista kritika feladatai. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 49–75.
- Martinkó András 1971. Próza, ritmikus próza, vers, szabad vers. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 55–66.
- Martinkó András 1973. *Költő, mű és környezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Miklós Pál 1968. Bevezetés a *Helikon* 1968. 1. számához. [*Helikon* XIV (1): 3–24.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturalizmus-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 115–147.
- MSZMP 1972. Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle* XXVII (10): 26–39.
- Nyíri Kristóf 1983. *Ludwig Wittgenstein*. Budapest: Kossuth.
- Nyíró Lajos 1967. *Irodalomelmélet – korszerű művészet*. Budapest: Magvető.

- Nyíró Lajos (szerk.) 1970. *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest: Akadémiai.
- Nyíró Lajos – Veres András (szerk.) 1981. *A marxista irodalomelmélet története*. Budapest: Kossuth.
- Pettersson, Bo 2012. On the Linguistic Turns in the Humanities and Their Effect on Literary Studies. In Ansgar Nünning – Kai Marcel Sicks (ed.): *Turning Points – Concepts and Narratives of Change in Literature and Other Media*. Berlin: De Gruyter. 407–423.
- Révai József 1950. Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. In Szabolcsi Miklós (szerk.) 1955. *Irodalom és felelősség*. Budapest: Művelt Nép. 80–95.
- Rorty, Richard (ed.) 1992. *The Linguistic Turn – Essays in Philosophical Method*. Chicago. The University of Chicago Press.
- Szabolcsi Miklós 1964. *Elődök és kortársak*. Budapest: Szépirodalmi.
- Szabolcsi Miklós 1967. Strukturális, napi kritika és közönség Franciaországban. [*Kritika* 5 (8): 3–10.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturális-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 9–24.
- Szabolcsi Miklós 1969. *A verselemzés kérdéseihez*. Budapest: Akadémiai.
- Szabolcsi Miklós 1971. *Jel és kiáltás. (Az avantgarde és neoavantgarde kérdéseihez.)* Budapest: Gondolat.
- Szabolcsi Miklós – Illés László – József Farkas (szerk.) 1982. *Világzemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból*. Budapest: Kossuth.
- Szegedy-Maszák Mihály 1971. Szintakszis, metafora és zeneiség Kassák költeményében. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*. Budapest: Akadémiai. 419–437.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. *Világkép és stílus*. Budapest: Magvető.
- Szerdahelyi István 1974. Vita a strukturálisról a magyar irodalomtudományban. [*Valóság* XVII (3): 32–48.] In Szerdahelyi István (szerk.) 1977. *A strukturális-vita. II.* Budapest: Akadémiai. 87–129.
- Szerdahelyi István (szerk.) 1977a. *A strukturális-vita. I–II*. Budapest: Akadémiai.
- Szerdahelyi István 1977b. Kis János – Bence György: A strukturális elemzés határai című cikkének ismertetése. In Szerdahelyi István (szerk.): 1977. *A strukturális-vita. I.* Budapest: Akadémiai. 193–197.

- Szili József 1966. „Irodalomközpontúság” az irodalomtudományban. *Irodalomtudományi Közlemények* 66 (4): 454–472.
- Tamás Lajos 1967. Előszó a magyar kiadáshoz. In Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Gondolat. 5–8.
- Telegdi Zsigmond 1972. Előszó. In Telegdi Zsigmond (szerk.) 1972. *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest: Tankönyvkiadó. 3–5.
- Vitányi Iván 1971. Novellaelemzések. In Hankiss Elemér (szerk.) 1971. *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest: Akadémiai. 87–91.
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *Philosophical Investigations*. Ford. G. E. M. Anscombe. New York: Macmillan.
- Wittgenstein, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai értekezés – Tractatus logico-philosophicus*. Ford. Márkus György. Budapest: Atlantisz.
- Wittgenstein, Ludwig 2015. *Tractatus Logico-Philosophicus/Logisch-philosophische Abhandlung*. Ford. C. K. Ogden és Frank P. Ramsey/D. F. Pears és B. F. McGuinness. London: Kegan Paul.